

Eleştirilerin Odağında Bir Yazar: Christa Wolf

ABSTRACT

This paper is intended to illuminate the literary debate resulting from the fall of the wall in Germany and the accusation targeted at C.Wolf, who takes place within the centre of such criticism. C.Wolfs work "Was bleibt", which she wrote in 1979 but unfortunately published after the fall of the wall, is announced as the reason for his debate and has become the object of severe criticism in the press and publications by using her biography. The paper also gives a brief place to the social events in the cultural policy of Eastern Germany.

Giriş:

1989 yılında Almanya'da duvarın yıkılması ve daha sonra Doğu ile Batı'nın birleşmesiyle birlikte birçok alanda kimi güçlüklerle karşı karşıya gelineceği az çok tahmin ediliyordu, ne var ki sanat ve yazın alanında bunca geniş yankı uyandıran yoğun tartışmaların yaşanacağını kimse pek beklemiyordu. Alman yazın tarihine "Christa Wolf ile ilgili yazın tartışması" olarak geçen bu tartışmada ilkin tek bir yazar hedef alınmıştı, ama kısa bir süre içinde bu bütün Doğu Alman sanatçılarını kapsayan bir kavgaya ve genel hesaplaşmaya dönüştü.

„Was bleibt“ın Yayınlanması:

Tartışmanın ortaya çıkış nedeni, Christa Wolf'un 1979 yılında yazmış olduğu *Was bleibt* (Wolf, 2001) isimli yapıtını birtakım kaygılarından ötürü

yayınlanmaktan çekinip çekmecesinde¹ bekletmesi ve hemen hemen on yıl sonra, yani duvarın yıkılmasından sonra bunu yayınlamasıdır. Bu yapıtta ben anlatıcının bir gün boyunca gizli polis tarafından gözetlenmesi ve onun bundan duyduğu kaygı ve korku ve içinde bulunduğu çaresizlik konu edilmiştir. *Was bleibt* yayımlandıktan kısa bir süre sonra Christa Wolf basın ve yayında çok ağır eleştirilere hedef oldu. Daha önce, 1987’de tamamıyla asılsız olan Wolf Biermann’ın yurttaşlıktan çıkarılmasını protesto eden bildiriden imzasını gizlice geri çektiği gerekçesiyle Marcel Reich-Ranicki tarafından “devletin yazarı” (Ranicki, 1993: 53) olarak nitelendirilen yazarı 1990’da bu defa Ulrich Greiner “dürüst olmamakla” (Greiner, 1991: 70) suçladı. Greiner, “devletin yazarı” suçlamasını yeniledi ve yapıtın yayımlanma tarihinin “utanç verici” (Greiner, 1991: 67) bir durum olduğunu vurguladı. Geç yayımlanmasından ötürü Frank Schirrmacher ise bu kitabı “anlamsız“, “anakronik“, “gülünç“ ve “basmakalıp“ (Schirrmacher, 1990: 87) buldu ve Doğu Almanya’daki aydınların devletle olan ilişkisini Nazi dönemindeki aydınların durumuyla karşılaştıracak kadar ileri gitti. Kısa bir süre sonra Christa Wolf’tan yana olanlar da seslerini duyurmaya başladılar. Lew Kopelew’e göre “tüm siyasi ve ahlaki suçlamalar kötü niyetli hayal ürünlerinin taşkınlığından başka bir şey değildir“ (Kopelew, 1990: 119). Kopelew, Thomas Mann’ın da Nazi döneminde göç etmeyen veya direniş göstermeyen bütün Alman yazarları haksız yere yargıladığını belirtti. Günter Grass ise Christa Wolf’un şahsıyla hesaplaşabilmek için burada bir kitabın kullanıldığını ifade etti ve yazara karşı yürütülen kampanyada “bir parça görgüsüzlük” (1991:130) olduğunu ileri sürdü. Görünen o ki, Kerstin Dietrich’in (Dietrich, 1998: 65) de belirttiği gibi eleştirilenler tarafından yürütülen polemikte yapıtın estetik değeri tamamıyla arka plana itilmiş ve yazarın biyografisi önem kazanmaya başlamıştır. Bunun yanısıra göz ardı edilmemesi gereken, bu tartışmanın büyük oranda Batı Alman basını tarafından bilinçli olarak sahneye konduğu ve kimi redaktörlerin bu durumdan faydalanarak kendini ortaya koymak için fırsat kolladıklarıdır (Bkz., Wittek, 1997:141-142) Bu tartışmanın yankılarına Almanya’nın dışındaki ülkelere göz attığımız zaman, ilginç bir görüntüyle karşılaşyoruz. Kimi istisnaların dışında çoğu ülkelerin basınında Christa Wolf’a yapılan saldırılar kınanıyor. Avusturya’da Batı Almanlar’ın “galip gelme zihniyetinden“ (Anz , 1991: 219) söz ediliyor, İsvicre’de Paul Parin bunun bir “skandal“(Anz, 1991: 226)

1 Bu yapıt Çekmece Yazını (Schubladenliteratur) olarak isimlendirildi. (Çekmece Yazını: Bir yazarın yapıtını çekmeceye koyup orada bekletmesi anlamına gelmektedir.)

olduğunu vurguluyor, Fransa'dan yazara destek yağıyor ve yazar *Officier des Arts et des Lettres*'e layık görülüyor, İngiltere'de Alman yazını "savaş alanına"(Anz, 1991: 232) benzetiliyor ve Amerika'da Batı Alman eleştirmenlerin "Doğu Alman, komünist yazarlarına karşı ava çıktığı"(Anz, 1991: 233) ifade ediliyor.

Christa Wolf (1929) sadece Doğu ve Batı Almanya'da ilgiyle okunan bir yazar değil, dünyaca tanınan, yapıtları bir çok dile çevirilmiş ve bir çok ödüle² layık görülen önemli bir yazardır. Zaten bundan ötürü bu tartışmaya konu edilebilmesi için son derece elverişli görünüyordu. Thomas Anz'ın Lessing'den alıntılar yaparak gönderme yaptığı gibi, "Sefil bir ozanda hiç kusur bulunmaz; orta seviyeli olana mutedil davranılır; büyük olana karşı ise acımasız olunur." (Anz,1991: 26) Sosyalist bir yazar olan Christa Wolf, "Üçüncü Yol" diye bilinen ve sosyalizmin reform edilebilirliğini savunan Stefan Hym, Volker Braun, Christoph Hein gibi sol görüşlü aydınlar arasında yer almaktadır. Her ne kadar yazarlık hayatına yeni atıldığı dönemlerde sosyalist yazın çizgisine sadık kalmış olsa bile, daha sonra kendine özgü anlatım tekniğini geliştirerek "sübjektif otantite"(1999: 407) tutumunu benimsemiştir. Bununla "hakikate sadık kalarak yaratmak" (1999: 258), yani kişisel deneylerine ve yaşantılarına dayanarak yazmak prensibini anlamaktadır. İşte bundan dolayı, gerçeklik ve hakikat, dürüstlük ve ahlaki entegrasyon sorunsalı bütün yazınsal çalışmalarında önemli yer tutmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, Christa Wolf 'ahlak' anlayışını geleneksel anlamda kullanmaz, ona göre ahlak kişinin veya sübjenin kendini gerçekleştirmeyle ilintilidir, "Ahlaka aykırı olan, bizleri, yani kitleleri, tarihin objesinden sübjesi olmaya engelleyen her şeydir" (1999:436), düşüncesini savunmaktadır. Christa Wolf aynı zamanda yazının barış için katkıda bulunması gerektiğine inanmaktadır. 80'li yılların başında yapıtlarının yanı sıra, uygulamada da siyasete karışmayı hedefleyen, silahsızlanma ve barış için çağrıda bulunan ve Stefan Hym, Günter Grass ve Heinrich Böll gibi yazarların da bulunduğu toplantılara katılmıştır. Yazar, 1983 yılında sansür edilerek yayımlanan *Kassandra*'da yine bu konuları işleyerek ustaca dile getirmeye başarmıştır. Kitaptan sıkça alıntılanan şu sözler çok anlamlıdır: "Savaşın ne zaman başlayacağını bilebilirsiniz, ama savaştan önceki zaman ne zaman başlar? Bununla ilgili kurallar olsaydı eğer. Toprağa, taşa kazımalı, ağızdan

2 Heinrich-Mann-Preis, 63/ Georg-Büchner-Preis, 1980/ Schiller-Gedächtnis-Preis, 1983/ Österreichischer Staatspreis für Europäische Literatur, 85/ Geschwister-Scholl-Preis, 87/ Premio Mondello in Palermo, Italien 90/ Elisabeth-Länggässer-Literaturpreis, 99/ Samuel-Bogumil-Linde-Preis, 2000/ Deutscher Bücherpreis für das Lebenswerk, 2002.

ağıza söylemeli. Peki orada ne yazardı. Bütün cümlelerin arasında şu yazardı orada: Kendi insanlarınız tarafından yanılmanıza izin vermeyin.“(Wolf, 1999:302)

1993'te Stasi Bağlantılarının Ortaya Çıkması:

1993'te Christa Wolf geçmişte Stasi ile bağlantılarını açıklayan bir yazıyı yayınlaması üzerine tartışmalar yeniden alevlendi. Duvar yıkılmadan önce Nobel³ edebiyat ödülüne aday olarak gösterilen yazar bu olayın ortaya çıkmasıyla adeta bir karalama kampanyasına maruz kaldı. Bu defa bütün yapıtlarının estetik değeri topyekün reddedildi ve siyasi ve ahlaki konumu tartışılmaya başlandı. Christa Wolf'un dosyası ve bu konuyla ilintili basında ortaya çıkan yorumlar ve eleştiriler *Akteneinsicht Christa Wolf. Zerrspiegel und Dialog* (Vinke, 1993) isimli kitapta toplanmış ve yayımlanmıştır. Dosyasından da anlaşılacağı gibi Christa Wolf, Stasi ile pek işbirliği içerisine girmemiş ve diğer yazar arkadaşlarına bir zararı dokunmamıştır. Bir yazıda “aşırı çekimser bir tutum“ (1993:95) sergilediği belirtilmiştir. 1978 tarihli baska bir belgede (Vinke, 1993:288) ise açıkça Demokratik Almanya politikasına ve partisine aykırı düştüğü ifade edilmiştir. Yazarı eleştiren ve tepkilerini dile getirenler acele davranmayıp, ilkin yazara yapılanlara bir göz atsalardı keşke. Senelerce evi gözetlendi, kimi yapıtları sansür edildi, hiç aslı olmayan ve 1976'da halk ozanı Wolf Biermann'ın yurttaşlıktan çıkarılmasını protesto eden bildiriden imzasını geri çektiğine dair birtakım söylentiler bilinçli olarak yayıldı ve bu şekilde yazara çok zarar verildi. Anna Chiarloni'nin belirttiği gibi eleştirmenlerin hemen hemen bütün sanatçıların parti içinde görev aldıklarından sanki habersizlermiş gibi tavır sergilemesi çok ilginçtir. (Bkz. Chiarloni,1997:174-188)

Christa Wolf'un Doğu Alman yazınındaki konumunu daha iyi değerlendirebilmek için, Doğu Alman kültür politikasında epeyce çalkantılı geçen bir kaç önemli olaya kısaca değinmekte yarar var.

3 Yazın bilimcisi ve eleştirmen Fritz J. Raddatz Christa Wolf'u Nobel ödülüne aday yazar olarak lanse etmişti, ama daha sonra Wolf'a işaret ederek “Bize ihanet ettiler.“ (t.ç.) diyerek onu ağır biçimde eleştirmiştir. (Bkz. Fritz J. Raddatz (28.01.1993), “Von der Beschädigung der Literatur durch ihre Urheber. Bemerkungen zu Heiner Müller und Christa Wolf“- in: Die Zeit)

Doğu Alman Kültür Politikasında Yaşanan Gerginlikler:

50'li yıllarda Doğu Alman kültür politikasını destekleyen yazar, 60'lı yılların ortalarında daha eleştirel tutumuyla dikkatleri üzerine çekmiştir. 1959 ile 1964 yılları arasında bir kültür programı olarak lanse edilen Bitterfelder Weg'de önemli rol almıştır. Burada yazarlardan fabrikalara gidip izlenimlerini ve deneyimlerini gerçekçi bir dille kaleme almaları, çalışmanın olumlu yönlerini yansıtmaları istendi. Esasen amaç, hedeflenen ekonomik programını sanatçıların yardımıyla güçlendirmektir. Yazarın *Der geteilte Himmel* isimli yapıtı bunun bir ürünüdür. Ne var ki, zamanla bir takım güçlükler baş göstermeye başlar. Kimi yazarlar bir program için yazmayı uygun bulmaz ve çalışmanın olumlu yönleri yerine, işçilerin içinde buldukları ağır koşulları ve yaşanan zorlukları işlerler, yani kendilerinden istenenlere uymazlar. Nihayet 1964'te II. Bitterfeld'de yapılan bir konferansta Christa Wolf yazında hakikat sorununu ele alır ve "Peki hakikat nedir?"(Bkz., Jäger, 1995: 94) sorusunu ortaya atarak, gerçekleri gizleyen bir gerçekçilik anlayışını eleştirir. Manfred Jäger'in de işaret ettiği gibi Wolf bu konuşmasında bir çok yazarın genel ruh halini yansıtmıştır (Bkz.,1995: 93). Bitterfelder Weg ise zaten bir süre sonra tarihe karışmış oldu.

Yine 1965'da 'Kahlschlag' veya das '11. Plenum' diye bilinen ve siyasetçilerin Doğu Almanya'da sanat yapıtlarına doğrudan müdahale eden ve onlara sansür uygulamasıyla sonuçlanan toplantıda onlara bir tek Christa Wolf karşı çıkmış ve sanatçı arkadaşlarını savunmuştur. (Bkz., Seidel,1991:257) Gençlerde baş gösteren suçların artışından sorumlu tutulan sanatçılar, yapıtlarında yabancılaşma ve şüphecilik gibi öğeleri işleyerek gençleri olumsuz yönde etkiledikleri gerekçesiyle çok ağır bir biçimde eleştirilmişti. Ekonomik durumun kötüye doğru gitmesi ve işsizliğin nedenlerini araştırmak ve somut veriler üzerinde durmak yerine, ne yazık ki yazın, film ve tiyatro alanında birçok yapıt yasaklanarak buna bir çare bulma yoluna gidilmiştir. Doğu Alman yazınında büyük bir talihsizlik ve toptan kıyım, hatta "engizisyon"(Witt, 1991:261) olarak görülen bu olay, sanatçılar için büyük bir darbe olmuş, hatta birçoğunu kimlik bunalımına sürüklemiştir.

Bundan başka 1976'da müzisyen ve ozan Wolf Biermann'ın yurttaşlıktan çıkarılmasından sonra yaşanan gerginlikler aydınların içinde pek kolay üstesinden gelinmez ikilemlere yol açmış ve pek çoğunun Doğu'da kalmak mı yoksa gitmek mi sorusuyla hesaplaşmalarına neden oluştur. Biermann'ın yurttaşlıktan çıkarılmasından bir gün sonra ilkin Christa Wolf ve onunla birlikte sanatçı ve yazar arkadaşları, Sarah Kirsch, Volker Braun, Franz Fühmann,

Stephan Hermlin, Stefan Heym, Günter Kunert, Heiner Müller, Rolf Schneider, Gerhard Wolf, Jurek Becker, Erich Arendt bu durumu protesto eden bir bildiri yayımladılar. Biermann, Doğu Almanya'nın sisteminin olumsuzluklarını keskin bir dille eleştiren, bu nedenle istenmeyen ve sakıncalı olarak görülen biriydi. Batı Almanya'nın Köln şehrinde verdiği bir konser sırasında yurttaşlıktan çıkarıldığı haberini almıştı ve bir daha Doğu Almanya'ya geri dönemedi. Ne var ki bildiride imzası bulunanlara ağır baskılar uygulandı. Kimisi imzasını geri çekmek için zorlandı, kimisine yayın yasağı uygulandı, hatta hapse atılanlar da oldu. Her ne kadar bazı sanatçılar bu baskılara fazla dayanamayıp imzasını geri çekmiş olsa bile, Christa Wolf imzasını hiçbir zaman geri çekmemiştir. Bundan dolayı kendisi Doğu Alman Yazarlar Birliği'nin Berlin şubesinden, kocası Gerhard Wolf ise partiden atıldı. Heinrich Böll'ün de ifade ettiği gibi Biermann olayı Doğu Almanya'nın kültür politikasında yapılan "en büyük aptallıktır" (Bkz., Groth, 1994:112), sonuçları çok ağır olmuştur ve bunun faturasını onu destekleyen aydınlar ödemiştir.

Yine çok sarsıcı olan ve büyük oranda Doğu'dan Batı'ya göçe neden olan olaylardan birisi de 1979 yılında Berlin'deki Alman Yazarlar Birliği'nden dokuz yazarın atılmasıdır (Walter, 1991). Bunun arka planında Stefan Hym'in *Collin* isimli romanını ilkin Batı'da yayımlaması yatmaktadır. Stefan Hym döviz yasasına uymadığı gerekçesiyle 9000 Mark para cezasına çarptırılmıştı. Hiç şüphesiz, amaç, yine eleştirel yaklaşan yazarların yapıtlarının yayımlanmasını engellemektir, çünkü o eleştirel tutumuyla istenmeyen bir yazardı. Bir gazete ilanında Stefan Hym'a yapılanları öğrenen bir grup yazar Erich Honecker'a bu cezayı kınadıklarını açıklayan bir mektup gönderdi. Bu nedenle 07.06.1979 tarihinde Berlin'de Doğu Alman Yazarlar Birliği'nin toplantısında mektuba imzasını atan yazarlardan K. Bartsch, A. Endler, S. Heym, K.-H. Jakobs, K. Poche, K. Schlesinger, Schneider, D. Schubert ve J. Seyppel, Yazarlar Birliği'nden oy birliği ile atıldılar. Gerçi buna "oybirliği" denmektedir, ama ne yazık ki karşı oylar hiç sayılmamıştır. Bu durum da, bu toplantının ve oylamanın önceden hazırlanmış ve sonucu belli, sadece bir gösteriden ibaret olduğunu gösteriyor. Christa Wolf, S. Hermlin, Günter de Bruyn, Joachim Walther gibi yazarlar karşı oy vermelerine rağmen, dokuz yazarın atılmasına engel olamamışlardır.⁴

4 Christa Wolf ayrıca 10 Haziran'da Yazarlar Birliği'ne bir mektup göndererek bu atılmaları eleştirmiştir, 1991: 116.

Bütün yaşanan bu sorunlar, çekişmeler ve tartışmalar Christa Wolf'un Doğu Alman kültür politikasında verilmiş olan yanlış kararları onaylamadığını ve kimi yerde karşı çıktığını, onları desteklemediğini gösteriyor, o nedenle hakkındaki 'devletin yazarı' suçlaması son derece yalıdır ve her seyden önce gerçekleri görmezden gelmektir. Yazar yapıtlarını şifreli bir dil kullanarak, örtülü bir şekilde yaşadığı bu çalkantılı dönemleri kaleme almıştır, çünkü onun için yazma nedeni sorunlarla ve kriz dönemleriyle hesaplaşmak olarak görülebilir ve bunu yaparken de her şeyden önce mümkün olabildiğince kendine karşı acımasız olmayı da hiçbir zaman ihmal etmemiştir. Christa Wolf, esin kaynağını „köklü kültür politik değişimlerden“ (Durzak, 1979: 185) almaktadır. Sözgelimi 1965'de “Das 11. Plenum“dan sonra *Nachdenken über Christa T.*⁵ yayımlanmış, Wolf Biermann'ın yurttaşlıktan çıkarılması ve Yazarlar Birliği'nden dokuz yazarın atılmasından sonra ise *Kein Ort. Nirgends.* ve *Kassandra*'yı yazmıştır. Daha önce sözünü ettiğimiz “hakikate sadık kalarak yaratmak“ prensibi bir yandan iç hesaplaşmaya, diğer yandan olaylarla hesaplaşmaya imkan sağladığı için Christa Wolf tarafından bir anlatım tekniği olarak kullanıldığını unutmamak gerekir. Buna rağmen yapıtlarından yola çıkarak her satırda yazarın biyografisinden bir takım öğeler aramak ve her fırsatta onu özgeçmişiyile yüzleştirmeye çalışmak hem bir yazara yapılabilecek büyük bir haksızlıktır, hem de yapıtının estetik değerini hiçe saymak demektir.

KAYNAKÇA

- Anz, Thomas (1991), “Der Fall Christa Wolf und der Literaturstreit im vereinten Deutschland”, in: Thomas Anz (Hg.), s. 7-28, s. 26.
- Chiarloni, Anna (1997), “Medea und ihre Interpreten. Zum letzten Roman von Christa Wolf“, in: Marianne Hochgeschurz (Hg.) (2000): *Christa Wolfs Medea. Voraussetzungen zu einem Text*, München: Deutscher Taschenbuchverlag, s.174-188.
- Dietrich, Kerstin (1998), “DDR-Literatur” im Spiegel der deutsch-deutschen Literaturdebatte: “DDR-Autorinnen” neu bewertet, Frankfurt am Main u.a.: Lang, s. 65.
- Durzak, Manfred (1979), “Rollenzwang und Individuation. Die Romane von Christa Wolf”, in: Manfred Durzak (1979): *Der Deutsche Roman der Gegenwart*.

5 Bu kitabın yayımlanması sırasında ortaya çıkan engeller (yayını geciktirme ve sansür) için bkz. Drescher, Angela (Hg.): *Dokumentation zu Christa Wolf “Nachdenken über Christa T.”*- Hamburg, Zürich: Luchterhand 1992.

- Entwicklungsvoraussetzungen und Tendenzen: Heinrich Böll, Günter Grass, Uwe Johnson, Christa Wolf, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz: Kohlhammer, S. 185.
- Greiner, Ulrich (1991), "Mangel an Feingefühl." (Die Zeit, 1990), in: Thomas Anz (Hg.): "Es geht nicht um Christa Wolf." Der Literaturstreit im vereinten Deutschland. Unter Mitarbeit von Christof Bolay, Kirsten Erwentraut, Yvonne Katzenberger, Thomas Kastura, Barbara Lilje, Christine Loy, Susanne Müller, München: edition spangenberg, 1991, s. 66-70. s. 70. (t.ç.)
- Groth, Joachim-Rüdiger (1994), Widersprüche. Literatur und Politik in der DDR 1949 – 1989. Zusammenhänge, Werke, Dokumente, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Lang, s. 112.
- Jäger, Manfred (1995), Kultur und Politik in der DDR 1945-1990, Köln: Edition Deutschland Archiv, s. 94.
- Kopelew, Lew (1990), "Für Christa Wolf. Ein Brief an die ‚Zeit‘, die ‚FAZ‘ und die ‚Welt‘." (Kiew, 9. Juni 1990/ Tageszeitung, 14. Juni 1990), in: Thomas Anz (Hg.), a.g.e., s. 117-121, s. 119.
- Reich-Ranicki Marcel (1993), "Macht Verfolgung kreativ?" (F.A.Z., 1987), in: Marcel Reich-Ranicki: Ohne Rabatt. Über Literatur aus der DDR., München: dtv, 1993, s. 214-220. s. 215.
- Schirmacher, Frank (1990), "'Dem Druck des härteren, strengeren Lebens standhalten'. Auch eine Studie über den autoritären Charakter: Christa Wolfs Aufsätze, Reden und ihre jüngste Erzählung „Was bleibt“, in: Thomas Anz (Hg.): „Es geht nicht um Christa Wolf“, a.g.e., s. 77-89, s. 87.
- Seidel, Siegfried/Agde, Günter (Hg.) (1991), Kahlschlag. Das 11. Plenum des ZK der SED. Studien und Dokumente, Berlin: Aufbau, s. 257.
- Vinke, Hermann (1993), (Hg.) Akteneinsicht Christa Wolf. Eine Dokumentation, Hamburg: Luchterhand.
- Witt, Günter (1991), "Wie eine Inquisition", in: Seidel, Siegfried/Agde, Günter (Hg.) (1991), Kahlschlag, a.g.e., s. 261.
- Wittek, Bernd (1997), Der Literaturstreit im sich vereinigenden Deutschland. Eine Analyse des Streits um Christa Wolf und die deutsch-deutsche Gegenwartsliteratur in Zeitungen und Zeitschriften, Marburg: Tectum, s. 141 ve 143.
- Wolf, Christa (1999), Lesen und Schreiben, in: Werke Bd. 4, München: Luchterhand, s. 238- 282, s.258.
- Wolf, Christa (1999), Subjektive Authentizität. Gespräch mit Hans Kaufmann, in: Werke Bd. 4, München: Luchterhand, s. 401- 437, s. 407.
- Wolf, Christa (2001), Was bleibt, in: Werke Bd. 10, München: Luchterhand.